

Snuffelen bij een baron

drs Paul van Dun

Het aan de Maas gelegen Bokhoven - sinds 1971 deel van de gemeente 's-Hertogenbosch- wordt voor het eerst vermeld in een akte uit 1307. Het was een zelfstandige heerlijkheid die in 1499 tot baronie en in 1640 tot graafschap werd verheven. Het plaatsje was geen onderdeel van de Meierij van 's-Hertogenbosch of de Generaliteitslanden, maar een leen van de prins-bisschop van Luik en maakte als zodanig deel uit van het Roomse Rijk. Van de boedel van Engelbert I van Immerseel -van 1571 tot zijn dood in 1624 heer van Bokhoven- werd na zijn overlijden in 1624 een inventaris opgemaakt die zich nu nog bevindt in het schepenbankarchief van Bokhoven.¹ Aan de hand van deze inventaris zal ik in dit artikel proberen het leven op kasteel

**De boedelinventaris uit 1624
van Engelbert I van Immerseel,
baron van Bokhoven**

**Bokhoven en de persoon Van Immerseel
in hun tijd te plaatsen.**

Engelbert I van Immerseel

Engelbert I was de zoon van Philip van Immerseel en Maria van Dale. Hij werd waarschijnlijk geboren tussen juli 1545 en september 1552.² Door zijn huwelijk met Josina van Grevenbroek, dochter van de baron van Bokhoven, kwam Engelbert in 1570 in het bezit van de heerlijke rechten over Bokhoven. Hij was daarmee de eerste van de Van Immerseels die gedurende ruim 200 jaar deze rechten over Bokhoven zouden gaan bezitten. Engelbert en Josina kregen twee kinderen, Dirk en Philiberta. Dirk stierf in 1610 en de oudste van zijn twee

Afb. 1 De voorburch van het kasteel van Bokhoven in het begin van de 18e eeuw.

Natekening door A. C. Ph. Vogelsang; origineel onbekend (Collectie Stadsarchief 's-Hertogenbosch nr. 42839).

zonen -Engelbert- zou in 1624 zijn grootvader opvolgen als heer van Bokhoven. Aan hem zou keizer Ferdinand III in 1640 de titel graaf van Bokhoven verlenen.³

Engelbert I vestigde zich in 1578 te Bokhoven waar hij tot zijn dood woonde en ook begraven werd. Testamentair liet hij geld na om uit de rente daarvan ieder jaar een gezongen jaargetijde en vigilie te laten houden. Ook liet hij daarin een eenmalige bijdrage na aan diverse kloosterorden. Met name de jezuïeten in 's-Hertogenbosch werden daarbij goed bedeed.⁴ Deze gift aan de kloosterorden is niet verwonderlijk.

Engelbert I was een overtuigd aanhanger en beschermer van het katholieke geloof. In de

Tachtigjarige Oorlog zou hij dan ook aan Spaanse zijde hebben gevochten.⁵

Het kasteel

Met de bouw van het in 1672 door de Fransen grotendeels verwoeste kasteel werd in de tweede helft van de veertiende eeuw begonnen. Het bestond uit een grote vierkante toren, een ruime voorburch en links en rechts gelegen bijgebouwen. De familie Van Immerseel zelf woonde in het grootste gedeelte van de burch. Daarnaast hadden de schout van het dorp en -uit veiligheidsoverwegingen- ook de pastoor er een kamer.

Het personeelsbestand in het kasteel bestond uit minimaal een kamerknecht, een kok, een turfdrager en een viertal vrouwelijke personeelsleden waarvan er drie als dienstmeisje functioneerden.⁶ Het perso-

neel was inwonend. De inboedels van hun kamers worden ook in de boedelinventaris opgesomd.

In ieder geval voor een deel voorzag de kasteelhuishouding in haar eigen behoeften. Zo werden er varkens en koeien en waarschijnlijk ook schapen gehouden. Daarnaast werd er op het kasteel brood gebakken en bier gebrouwen.⁷

De keuken

Van de inhoud van de keuken wordt in de inventaris een gedetailleerde opsomming gegeven. Afgaande op de hoeveelheid keukengerei kunnen we concluderen dat het koken er waarschijnlijk door meer dan een persoon gebeurde.

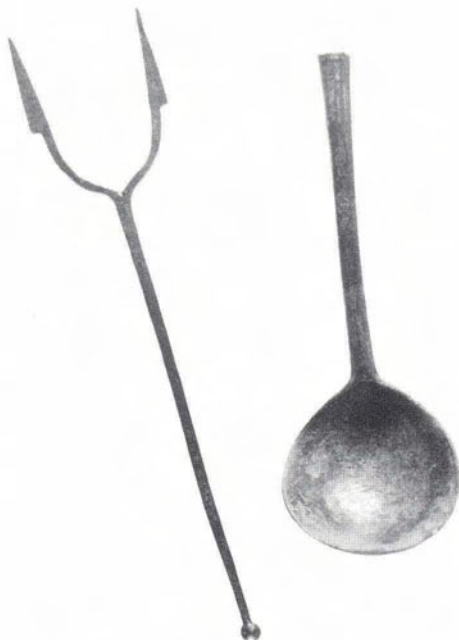
In de keuken waren negentien items aanwezig die als kook- of braadpannen gediend zullen hebben. In de inventaris staan ze omschreven als pannen of ketels. Een aantal ervan wordt in de omschrijving een bepaalde specifieke functie toebedeeld.

Zo waren er onder andere speciale pasteltaart- en pannekoekpannen, en een perenpan. De pannen werden of gewoon op het fornuis geplaatst of konden aan een aanwezige hanginstallatie boven het vuur worden gehangen. Deze hanginstallatie was voorzien van twee ijzeren platen voor boven de pannen opdat er geen roet in het eten kon vallen.

Voorts waren er twintig items aanwezig om te roosteren en te grillen. Naast de nodige standaarden en zes roosters waren er acht spitten. Van deze acht waren er volgens de omschrijving twee speciaal bedoeld om vinken aan te grillen.

Daarnaast waren er nog diverse attributen in de keuken zoals schuimspanen, voorraadpotten, hakmessen, een roerspaan, een vijzel met stamper en één vleesvork. De keuken werd verlicht door een viertal kandelaaers en acht zogenaamde vuurpannen.

Uit de aanwezige keukenbenodigdheden is op te maken dat Van Immerseel waarschijnlijk veel vlees at.

Afb. 2 Vleesvork (21 cm, ijzer), 16e eeuw, gevonden bij opgraving voorburch kasteel Bokhoven, 1988.

Lepel (16 cm, tin), tinmerk gekroonde roos, gedateerd 1575-1625, gevonden bij opgraving hoofdburcht, 1986.

Beide opgravingen uitgevoerd door Bouwhistorische en Archeologische Dienst van de gemeente 's-Hertogenbosch. (foto A. Schreurs).

De aanwezigheid van specialistisch keukengerei zoals speciale pastei-, pannekoek- en taartpannen en de vijzel met stamper is een indicatie dat er aan de gegeten maaltijden meer zorg werd besteed dan het enkel garen van de te verorberen beesten en gewassen.⁸

In de keuken was verder een grote tafel en een aantal zitbanken op schragen aanwezig. Ook was er een aantal voetenbankjes tegen de uit de vloer optrekkende koude.

Toch is het niet waarschijnlijk dat Van Immerseel in de keuken heeft gegeten. Het personeel at wel in de keuken. In een klein kamertje vóór de keuken was een hoorn waarop geblazen werd om hen aan tafel te roepen.

De grote zaal

Van Immerseel at vrijwel zeker in de zogenaamde grote zaal.⁹ Daar stonden een grote hardhouten tafel en zes zogenaamde Spaanse leren stoelen met ronde bollen op de poten. Deze Spaanse leren stoelen waren vanaf 1600 in de mode. Ze hadden een rechthoekige zitting en een lage rechthoekige rugleuning.¹⁰ In de kamer was ook een bel aanwezig om het personeel te roepen. Voorts was er in deze kamer een groot open buffet aanwezig waarin onder andere drinkglazen en flessen waren opgeborgen. Vorken worden nergens in de inventaris genoemd. Er werd waarschijnlijk met de vingers gegeten. Om deze af te doen waren in ieder geval voldoende servetten in huis. Wel waren er negen zilveren lepels. Het overige aanwezige zilverwerk bestond uit onder andere schalen, zoutvaatjes en twee hoge bierkelken. Ook was er volop tin aanwezig. Zo waren er bijvoorbeeld tinnen mosterd-potjes, fruitschalen, borden en wijnkannen. Tevens waren er lakens om de tafel mee af te dekken. Net als het serviesgoed, tafelzilver en de servetten, in de zeventiende eeuw allemaal vormen van luxe die alleen de rijken zich konden veroorloven.¹¹ Tegelijkertijd met het in gebruik nemen van dit soort zaken ontstonden er ook gedragsregels voor bij het tafelen. Veel van deze regels werden nagestreefd uit het oogpunt van hygiëne. Voorbeelden zijn het verbieden de neus in het tafelkleed te snuiten en het gebieden om de lepel waarmee men eet af te vegen alvorens er nieuw voedsel mee uit een schaal te nemen.¹²

In de grote zaal werd niet alleen gegeten, maar werden bijvoorbeeld ook spelletjes gedaan. Zo was er een soort dobbelspel aanwezig. Een aantal koperen kandelaars zorgde voor de verlichting.

De slaapkamer

Van Immerseel sliep in een hemelbed, behangen met een rood laken waarop bij

het hoofdeinde de wapens van de families Van Immerseel en Lanoy waren geborduurd. In de kamer stond verder een buffet waarin Van Immerseel zijn kostbaarheden bewaarde. Zo waren er diverse leren portemonneetjes en een roodfluwelen beurs met daarin verschillende soorten munten die een gezamenlijke waarde van een dikke 250 gulden vertegenwoordigden. Verder waren er in het buffet edelstenen, sieraden en een zilveren zegel -waarop het familiewapen van Van Immerseel was afgebeeld- opgeborgen. Verder stonden in de slaapkamer een tafel, een stoel, een voetenbankje en Van Immerseels boekenkast. Het is dus niet onwaarschijnlijk dat Van Immerseel in zijn slaapkamer ging zitten lezen. De aanwezigheid van een blaasbalg geeft aan dat er in de kamer gestookt kon worden. De kamer was versierd met een aantal tapijten en ook was er een drieluikje waarop de Heilige Familie was afgebeeld.

De boekenkast

Nadat in de boedelinventaris de inhoud van een kleine veertig vertrekken is opgesomd, wordt de inhoud van Van Immerseels boekenkast gegeven. Deze bevatte ruim 130 nummers die een fraaie afspiegeling geven van Van Immerseels leeslust. Naar toenmalige maatstaven kunnen we spreken van een redelijk gevulde bibliotheek.¹³ De boeken waren geschreven in het Nederlands, Latijn, Frans en Spaans.

Het overgrote deel van de opgesomde boeken valt te rangschikken onder het kopje literatuur. Daarnaast zijn de rubrieken geschiedenis en theologie te onderscheiden.

De aanwezige literatuur was van overwegend vrome en stichtelijke aard. Dit is geheel in overeenstemming met het toenmalig algemene literaire klimaat. Tot ver na 1550 bleef namelijk een religieuze thematiek -waarbij het heil van de mens centraal stond- de literatuur bepalen. In dit kader waren bijvoorbeeld de vergankelijkheid en

. Wende gaelstochte O Hoornde
 goederen komende de de gnisig van doorging
 Fins Raetginsig willy per Ingoebert
 Wm innumarfer in synz denis doerigzacht
 van doest wii gar tot doorging gar tot
 doegom. Hancing O Wbreten jinnenbarit gemant
 O doegrens is by mi fan Wm doest doeloeny
 Wnde dse gnisig Wm doorging te bebole O
 Wnt- latta Wm ddoez wde goeoe gree
 gar doemas Wm doegonnet doander gree
 Wm qudecom gar tot ractoeny Hmndel O
 als titour woght O ommbair der wicst gar
 Wm innumarfer doegte oedg ijdang de
 maent gneij dlij. Wnd ontvolking O presentie
 Wm doerinder gnisig O fan doest doeloeny
 doegren der gaeijckfont doorging als
 doegtigz doegmiz gne over geroez

de dood veel voorkomende onderwerpen.¹⁴ De in Van Immerseels boekenkast aanwezige literatuur bestond niet louter uit proza. Zo bezat hij ook nogal wat toneelstukken¹⁵ en bundels met gedichten en liederen. Bij de gedichten valt een bundel van Michael Verinus over de kindersterfte op.¹⁶ Het onderwerp -een triest gegeven waar toentertijd vrijwel iedereen mee te maken hadsluit in ieder geval aan bij de toenmalige maatschappelijke actualiteit. Een andere te onderscheiden belangrijke component binnen Van Immerseels literaire bezit, namelijk werken van een aantal klassieke auteurs, valt ook uitstekend te plaatsen in de tijd. De Renaissance stimuleerde immers het lezen en bestuderen van deze auteurs. Van de klassieke auteurs was Cicero met negen banden het best vertegenwoordigd. Dit is absoluut niet verwonderlijk, aangezien Cicero alom geprezen werd vanwege zijn

Afb. 3 Inleiding op de boedelinventaris (Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Archief Schepenbank Bokhoven, inv. nr. 794; foto A. Schreurs).

sierlijk en retorisch Latijn.¹⁷ De in het bezit van Van Immerzeel aanwezige, in acht banden uitgegeven verzamelde werken van deze auteur waren ogenschijnlijk breed verspreid. Zo kwamen ze ook voor in de bibliotheek van magister Henrick Francken, een in 1607 gestorven kanunnik van het kathedrale kapittel van St. Jan te 's-Hertogenbosch.¹⁸ Ook de aanwezige auteurs Horatius, Plautus en Ovidius waren in de zestiende eeuw veel gelezen klassieken. Zo had bijvoorbeeld Plautus invloed op Hooft en zijn toneelstukken werden veelvuldig op latijnse scholen opgevoerd. Na 1625 werden in deze scholen de *Metamorphosen* van Ovidius als leesstof gebruikt.¹⁹

Van de overige aangetroffen klassieke schrijvers zijn de dichters Vergilius en Ausonius en de filosoof Seneca nog te noemen.

Van Immerseel blijkt zich goed op de hoogte gehouden te hebben van wat er zoal nieuw verscheen. Tot recent voor zijn overlijden is hij boeken blijven kopen. Zo bezat hij ook een tweetal boeken toegeschreven aan de in 1618 als auteur debuterende pensionaris van Dordrecht, Jacob Cats.²⁰ Gedurende de zestiende eeuw werd het boek overigens steeds populairder en regelmatig ingezet voor ideologische doeleinden. Duidelijk is dit te zien bij de Reformatie en Contra-Reformatie.²¹ Boeken vervulden daarbij de rol van intellectuele wapens. Ook Van Immerseel had in zijn kast werken staan die duidelijk in deze categorie te plaatsen zijn. Vermeldenswaard is zeker het werk *Victoria Turris David*. Dit 152 pagina's tellende werk werd in 1580 gedrukt bij de Bossche drukker Jan van Turnhout en geschreven door Gerard Broeckelaar.²² Deze Gerard Broeckelaar was pastoor van de Bossche St.-Catharina-parochie en bekend vanwege zijn felle preken tegen de calvinisten. Deze laatsten verweten hem een vijandige sfeer tussen katholieken en calvinisten te kweken. Toen de calvinisten een tijdelijk overwicht in de stad hadden werd hij in april 1579 dan ook als een van de eersten uit de stad verbannen. Een jaar later was het getij ten gunste van de katholieken gekeerd en verscheen zijn *Victoria Turris David*. Hij bezong hierin de overwinning van de katholieken op de calvinisten.²³

Religieuze aangelegenheden was een duidelijk interesseveld van Engelbert van Immerseel. Naast de al overwegend stichtelijke literatuur die zijn boekenkast bevatte, is ruim een kwart van zijn boeken onder de rubriek theologische boeken te plaatsen. De vier in zijn bezit zijnde bijbels behoren uiteraard tot deze rubriek. Binnen deze rubriek valt verder een aantal boeken die expliciet tegen de 'protestantse ketterij'

gericht waren. Te vermelden vallen hier onder andere een tegen Luther gericht werk van de Keulse hoogleraar en dominicaan Jacobus Hoogstraeten (1460-1527) en een werk tegen de ketterij in zijn algemeenheid van Hendrik Sedulius (1549-1621), hoogleraar in Leuven en Innsbruck.²⁴

Een andere belangrijke component in de rubriek theologische werken werd gevormd door geschriften over de mystiek. Een aantal van Van Immerseels boeken op het mystieke vlak is de moeite van het vermelden waard. Zo bezat hij de in de zesde eeuw geschreven en aan Dionisius de Areopagiet toegeschreven werken. Deze leefde in werkelijkheid in de eerste eeuw en zou door de apostel Paulus bekeerd zijn.²⁵ Met werken van de dominicaan Luis Granada (1504-1588) werd de zestiende-eeuwse Spaanse mystiek bij Van Immerseel vertegenwoordigd. Van hem had hij onder andere *Le paradis des prières*, een 504 pagina's tellend werk dat in 1621 onder de titel *Het cleyne lusthofken der ghebeden* bij de Bossche drukker Antonius Scheffer in een Nederlandse vertaling verscheen.²⁶

Een ander belangrijk mystiek werk was het boek *Institution spirituelle*, hoofdwerk van de van 1506 tot 1566 levende Zuidnederlandse benedictijn Louis Bolsius. Voor dit werk heeft de schrijver zich gebaseerd op het laat-middeleeuwse mystieke werk *Die evangelische peerle*. In 1554 verscheen een Nederlandse vertaling van dit werk.²⁷ Een laatste te noemen werk met een mystieke inslag dat Van Immerseel in zijn bezit had is het boek *Den geestelijken schilt aller katholiiken*. Dit boek werd geschreven door de sterk door de mystiek van Pelgrum Pullen beïnvloede Bossche priester Jan van Gurcom. Dit uit 1616 daterende 480 pagina's tellende boek was dermate populair dat het in 1625 door de Bossche drukker Anthonie Scheffer opnieuw werd uitgegeven.²⁸

VICTORIA TVRRIS DA-

VID ANTIQVITATVM ANTI-
quissimarun copijs, contra Tur-
rim Babylonicam, pro capta Dei
Arca, Sacramenti Altaris, de terra
Allophylorum in terram Israhel redus-
cenda, per omnes annorum ab orbe
redempto centurias, hostium etiam
armis per Eucharisticæ fidei
synthesin confidenter
obtenta.

Auctore Gerardo Broekelaer, Syluæducis
Alumno.

Canticorum IIII.

Sicut Turris David collum tuum, quæ ædificata
est cum propugnaculis. Mille clypei pendent ex
ea, omnis armatura fortium.

SYLVÆDVCIS,
Sub Biblijs, apud Ioannem à
Turnhout.

Anno M. D. LXXX.

Het bekendste theologische werk dat Van Immerseel in zijn bezit had, was het door Thomas a Kempis (1380-1471) geschreven boek *De navolging van Christus*. Dit werk was niet zozeer door de mystiek, maar door de Moderne Devotie geïnspireerd. Het laatste te noemen theologisch werk was het in drie delen verschenen *Demonstratio-nem religionis christianae ex verbo Dei*. Hierin werkte de auteur, Franciscus Sonnius -de latere eerste bisschop van 's-Hertogenbosch- de theologische colleges uit die hij tijdens zijn professoraat in Leuven had gegeven.²⁹ De rubriek geschiedenis bevatte vooral boeken over de geschiedenis van het Romeinse rijk en de vroege Middeleeuwen. Zo had Van Immerseel onder andere een werk over de Romeinse geschiedenis van de rond het begin van de jaartelling levende historicus Dionysios van Halikarnassis, het door Valerius Flaccus geschreven *Argonautica* over de tocht van keizer Vespasianus naar Groot-Brittannië en Krautius zijn *Historica Vandalia*.

Daarnaast was er nog een aantal boeken dat niet onder de rubrieken literatuur, theologie of geschiedenis te plaatsen is. Zo bezat Van Immerseel een boekje over het nut van de kunst³⁰, een Nederlands - Latijns woordenboek en het werk *De pronuntiatione* van Erasmus. Afzonderlijke vermelding verdient een werk van de Franse filoloog Joseph Scaliger (1540-1609). Scaliger was overtuigd hugenoot en nam actief deel aan de Franse godsdienstoorlogen. Bij wetenschappelijke controverses waren met name de jezuïeten zijn tegenstanders. Wetenschappelijk had hij een dusdanig goede naam, dat er, om meer buitenlandse studenten aan te trekken, vanuit de universiteit in Leiden aan hem was gevraagd daarheen te komen. Hij zou dan een salaris kunnen ontvangen zonder daarvoor een professoraat te hoeven bekleden.³¹ Van hem wordt geen titel, maar slechts zijn naam vermeld. Waarschijnlijk betreft het hier een taalkundig werk.

Daarnaast waren er nog acht boeken met liederen aanwezig die door Van Immerseel zelf kunnen zijn samengesteld. Van zes hiervan wordt vanuit de beschrijving duidelijk dat het manuscripten betreft, voor twee werken is dit onduidelijk.³²

Aan de inhoud van Van Immerseels boekenkast is goed te zien dat de Reformatie en Contra-Reformatie de boekenproductie stimuleerden. Het boek werd meer en meer gebruikt als intellectueel wapen. De theologische boeken en uitgaven als *Victoria Turris David* moeten we in dit kader plaatsen. In zijn boekenkast kun je Engelbert van Immerseel, strijder voor de katholieke zaak, herkennen. Met de inwonende Paulus van Dael (1590-1640) -van 1617 tot 1628 pastoor van Bokhoven- zal hij ongetwijfeld veel over hun beider boeken gesproken hebben. Een aantal auteurs -niet noodzakelijkerwijs de boeken- hadden zij gemeen. Het waren onder anderen Augustinus, Jan van Gurcom, Luis Granada, Erasmus en Thomas a Kempis. Wellicht hebben zij ook onderling boeken uitgewisseld.³³ Het grote verschil tussen de beide boekenkasten was dat die van Van Dael voornamelijk uit theologische werken bestond -waarvan een zeer groot gedeelte praktisch pastoraal gericht- terwijl Van Immerseels bibliotheek voor het overgrote deel uit literatuur van diverse snit bestond. Volgens Frijhoff is deze eenzijdige samenstelling van Van Daels bibliotheek te verklaren uit een overwegend geringe interesse onder de geestelijkheid voor wat er zich in de wereld afspeelde.³⁴ Gezien zijn boekenkast was Engelbert I van Immerseel een man die zich duidelijk een Erasmiaanse opvatting had eigen gemaakt. Deze opvatting stelde dat eigenlijke adel niet door het bloed, maar door kennis, wetenschap en het 'meer mens-zijn' werd bepaald.³⁵

1. Inv. nr. 794. Een transcriptie van deze inventaris verscheen eerder in *Met Gansen Trou*, 8(1958). De transcriptie is van de hand van A.J.L. van Bokhoven.
2. Vgl. G.M. van der Velden, 'Het testament uit 1621 van Engelbert I van Immerseel, baron van Bokhoven', *Met Gansen Trou*, 28(1978)147. Van der Velden geeft hier de huwelijksdatum van de ouders (juli 1545) en de sterfdatum van Philips (december 1551) als data waartussen de geboorte heeft moeten plaatsvinden.
3. Vgl. P. Breugelmans, 'De heren van Bokhoven', *Met Gansen Trou*, 3 (1953)154; P. Breugelmans, 'De heerlijkheid Bokhoven', *Met Gansen Trou*, 13(1963)95; G.M. van der Velden, *De kosterij van Bokhoven*, 1369-1969 (Tilburg, 1976)171 en G.M. van der Velden, 'Het testament', 147.
4. Van der Velden, 'Het testament', 150-155.
5. L. Zoodtsma, *De staatkundige geschiedenis van de heerlijkheid Bokhoven* (Ongepubliceerde scriptie, par. 2.3, aanwezig bibliotheek Stadsarchief 's-Hertogenbosch).
6. Van der Velden, 'Het testament', 148.
7. Zie de boedelinventaris: er was een varkensstal, een melkhuis en ook werden in de inventaris scharen om schapen mee te scheren genoemd. Ook worden een bakhuis en een brouwerij vernoemd. Van de brouwerij wordt opgesomd wat er aanwezig was.
8. Vgl. F. Braudel, *Beschaving, economie en kapitalisme (15e-18e eeuw)*, I, De structuur van het dagelijks leven (Amsterdam, 1988)53, 66, 82-83, 186-189. Hij stelt hier dat er in Europa vóór 1500 geen sprake was van een verrijnde keuken, maar dat er op zijn best sprake was van een ongekende vratzucht waarbij een overvloedige aanwezigheid van vlees het meest kenmerkende was. Volgens Braudel zou dit nog lang zo blijven. Zie ook R. Garrard, 'English probate inventories and their use in studying the significance of domestic interior, 1570-1700' in: A. van der Woude, en A. Schuurman, ed., *Probate inventories, A new source for the study of wealth, material culture and agricultural development. Papers presented at the Leeuwenborch Conference, Wageningen 5-7 May 1980.* (Utrecht, 1980) 59. Garrard stelt hier dat de kwaliteit en kwantiteit van keukengereedschap niet alleen iets zegt over de hoeveelheid werk, maar ook over de verfijndheid waarmee het werk verricht werd.
9. In Frankrijk raakte in de zestiende eeuw bij de adel geleidelijk aan de gewoonte in gebruik om in een aparte eetzaal te eten. Daarvoor werd in de -meestal ruime- keuken gegeten. Zie: Braudel, *Beschaving*, 200.
10. C.E. Zonneville-Heijning, 'Meubels in de 16e tot 18e eeuw' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, IX(Bussum, 1980)263-264.
11. Braudel, *Beschaving*, 196.
12. Vgl. N. Elias, *Het civilisatieproces, sociogenetische en psychogenetische onderzoeken*, I(Utrecht, 1990)152-156.
13. De parochiebibliotheek van Bokhoven had 157 nummers. Het overgrote deel van de pastoorsbibliotheeken had toendertijd tussen de 100 en 300 werken. Zie Th.W. Stoffelen, 'Twee Berner parochiebibliotheeken uit het post-tridentinum, Bokhoven en Lithoyen (1622)', *Ons geestelijk erf, driemaandelijks tijdschrift voor de geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*, 56(1991)205 en 215.
14. Vgl. L. Rens, 'Literatuur en toneel in de 16e en 17e eeuw' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, IX(Bussum, 1980)164.
15. De met name na 1612 ontstane rage om ook toneelstukken veelvuldig in druk uit te geven is een duidelijke indicator voor het gegeven dat er steeds meer gelezen werd. Vgl. Rens, 'Literatuur', 171-172.
16. Michael Verinus, *Poeta de moribus puerorum*. Van deze auteur is bekend dat ander werk in Antwerpen werd gedrukt (Zie: M.A. Nauwelaerts, 'Drukkers en schoolboeken te Antwerpen tot 1600' in: *Varia Historica Brabantica*, VI-VII('s-Hertogenbosch, 1978). Waarschijnlijk is deze bundel ook in Antwerpen gedrukt.
17. Vgl. M.A. Nauwelaerts, 'Het secundair onderwijs', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, VII(Bussum, 1980)277.
18. *Omnia opera Ciceronis in 8 tomi*, Vgl. M.A. Nauwelaerts, 'De boekenschat van Mr. Henrick Francken' in: J. Gessler, ed., *Miscellanea*, (z.p., 1948)950.
19. Nauwelaerts, 'Het secundair onderwijs', 279 en 283.
20. 'Duo libri Jacobi Cathii moderni pentionarii Dordraceni'. *Cats (1577-1660)* werd pas in 1623 pensionaris van de stad Dordrecht.
21. Vgl. A.C.J. de Vrankrijker, 'Boek en mensch' in: *Vijf eeuwen boek in Nederland* (Haarlem, 1940)50 en Braudel, *Beschaving*, 391.
22. C.J.A. van den Oord, 'Twee eeuwen Bosch' Boekbedrijf, 1450-1650 (Tilburg, 1984)197.
23. K. van den Oord, 'De boekdrukkunst in de steden Bergen op Zoom, Breda en 's-Hertogenbosch, 1450-1650 - een voorlopige schets' in: *Varia Historica Brabantica*, VI-VII('s-Hertogenbosch, 1978)230.
24. 'Colloquia Jacobi Hochstratani cum Angisimo de erroribus lutherii'. Het werk van Sedulius is *Praescriptiones adversus haeresis* uit 1606. Dit laatste werk was ook aanwezig in de parochiebibliotheek van Bokhoven (Stoffelen, *Twee Berner parochiebibliotheeken*, B 91).
25. H.P.H. Jansen, *Geschiedenis van de middeleeuwen* (Utrecht/Antwerpen, 1978)134.
26. Van den Oord, *Twee eeuwen*, 306.
27. M.A. Nauwelaerts, 'Drukkers en boekverkopers in Brussel van de 15e tot de 17e eeuw.' in: *Varia Historica Brabantica*, VI-VII. ('s-Hertogenbosch, 1978) 290.
28. Van den Oord, *Twee eeuwen*, 292, 308 en 321.
29. J. Peijnenburg, *Zij maakten Brabant katholiek*, I('s-Hertogenbosch, 1987)43-44. In de boedelinventaris stond de naam van de auteur foutief als 'Franchoy's Sonmans' geschreven.
30. 'Libellus de Utilitate artium'

31. Nauwelaerts, *Het secundair onderwijs*, 292.

32. 'Conciones a domino de Ymmerselle compositum in evangelia et manuscriptae', 'Liber manuscriptus et compositus a domino nostro de Ymmerselle, in primus est concio de nativitate Dominica et libri tres de morte', 'Duo Volumina cantilenarum conscripta a domino de Ymmerselle' en ook het 'Manuscriptus liber quem opus Dominus de Ymmerselle Rapsodia intitulavit' is waarschijnlijk door Van immerseel zelf geschreven.

33. Stoffelen, 'Twee Berner parochiebibliotheken', 207 en 214 en de boedelinventaris van Van Immerseel.

34. W. Frijhoff, 'Vier Hollandse priesterbibliotheken uit de zeventiende eeuw', *Ons geestelijk erf, driemaandelijks tijdschrift voor de geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*, 51(1977)202.

35. Nauwelaerts, *'Het secundair onderwijs'*, 285 en Elias, *Het civilisatieproces*, I, 106.